

(Точкүз. Эгеэн 1-ги арн-да.) Хуралына 30 хоойлуу чугаалайырд келди. Оларнын ишинде 18-ин Россия Федерациянын бюджетине хамаарыр. Дөрт чугула хоойлуу хууль адымы...

Республиканын саясат-бай-далынын анализин дугайында чугаа болган. Мен бистин республиканын чо-нууну, ылайык эмчиликнин, башкыларнын, культура, тус черини милиция амылдак-чыларынын амыдыралында, урууларга пособелер бээрине таварып турар берге-лерине, кышка белеткели аяна ажит-чакты чогу-биле чугааладым. Хуралын тун-нелинде июнь 7-де чугула протокола ат салган. Биле айтыканын өзүндө 60 мил-лиард рубльди чоруткан бис, бо дээрге башкыларнын шолө айтканы болур. Оон ачында, 37 миллиард рубль рубль келер, оон 15 мил-лиардын өрткөн кыжы бол-ган айыл-халалтын урук-тарын чалайларынга чар-гылаар. Ол дээрге, Кызыл болган Ак-Довурак хоорай-лар-дыр. Оун чүгө ЧЭТ-тер-де эвес, чуртталга бажына-ны, уруулар, эмнелге албан черлерин көпүрткөн чар-гылаар. 15 миллиард рубль-ди бюджет адымынын ор-ганнаштары чыгып, электри энергияны, коммунал ачы-дуула чедирелген, транспорт, харылаа чаргылаа дээш төлөйлөргө чаргылап, сан-нажыр, бааза бадурдулгер мида кирип турар. 7,5 мил-лиард рубльди янзы-буру хережелдерге чаргылаар, ар-ель айын өрөзине чам-дызын төлөргөнө оун үндүрер. Сан-хөө талаам-би-

де түнөөлөр мындагы-дыр. Чылдык бири чартынын отчудун дужаанга соонда, июль айда бо протокол шит-тинерине катан өгдип келер бис.

Бо акша-копеекти камга-лап алдыры коңчуг берге бол-ган. Чүгө дээрге, Россия ес-ке девискээрлерин акша-болур, мынд хөй акшаны бистен өске кымга-лаа бер-дөө ажил-айгыга бээр көр-дүгөн. Көзө ажил-агый-продуктуларын салып алы-рынын талаам-биле чүгө кылдыры дугурун чуга-лашкан. Урууларын адым-чөм индустриялык феде-ралын программазын феде-ралын элээн шыгыны ажил-ларын чорутар. Бисти ки-да кир бири каан. Оон ачында, «Тыва даг-дугу» комбинаттын моон сонгаар-ды салым-чолу калды болу-учу дугайында чугааны Президент кылган. Июль айын баштайгы хонукта-рында комбинаттын талаам-биле бизнес-планын тургу-лар, санаашкынын кыл-дыры, ыччанган ону Чаака кирип бээр, орта үндөйлөп алаш, комбинат хамаар-ышкан доктаалды хууль алыр.

Россия Федерациянын Пенсия фондузунга бараш, 5 миллиард рубльди алыр кылдыр дугурун адым, коңчу кунерде ол биске мекел келер. Россия пенсия төлөп баринин талаам-биле берген турар, нинизин адым алыр айын ийги чартынын пенсияны амы-да төлөткөнүн. Бис май айын бири чартынын пенсияны берипкен бис, ам

майын ийги чартынын өрөан артан. Устүндө адым-чөм беш миллиард рубль чедип келер, оон ачында, 4,5 миллиард рубльди не-армай бээр, ыччанган майын өрөзине төлө бериптер.

Бо чораш, республикага хамаарышкан айтырларын шиттинирлер хемчелерин адым. Ол дээрге чоңуг социал камгаланын күштелер, кыштаглашыкыга белетке, көзө ажил-агый-дыр. Тыванын көзө ажил-агыйына дузаларын, дет-кирин көрүп турар. Оон санаашкынын кылган соонда бо айтыртын шит-тинирлер, акша-копеекти кө-дө ажил-айгыга бээр көр-дүгөн. Көзө ажил-агый-продуктуларын салып алы-рынын талаам-биле чүгө кылдыры дугурун чуга-лашкан. Урууларын адым-чөм индустриялык феде-ралын программазын феде-ралын элээн шыгыны ажил-ларын чорутар. Бисти ки-да кир бири каан. Оон ачында, «Тыва даг-дугу» комбинаттын моон сонгаар-ды салым-чолу калды болу-учу дугайында чугааны Президент кылган. Июль айын баштайгы хонукта-рында комбинаттын талаам-биле бизнес-планын тургу-лар, санаашкынын кыл-дыры, ыччанган ону Чаака кирип бээр, орта үндөйлөп алаш, комбинат хамаар-ышкан доктаалды хууль алыр.

Россия Федерациянын Президентинин чанында Тыва Республиканын док-таамал төлөлекчиини орал-лакчына Орлан Чөбөнөй-ини ол томулайа. Саарлык-чы, сайгарлыкчы анык ажилдакчыны Президент мактаан. РФ-тин Президи-тинин чанында Тыванын док-таамал төлөлекчиини хуульдезин Чимит-Доржу Олар куусепил турарын ол адынткан.

Даа кожуунун тургустунгайында бээр 230 чыл оон 1996 чылдын сентябрь айда демелген эртинер көрдүгөн. Ол байырлаа эртинерин тал-лазы-биле ТР-ниң Чаак комиссияны тургускан бол-гаш ук комиссиянын составине мени баа кирип каан болур. Оон Хем-Хемчик кожуунун 230 чыл оонга уктустур Даа кожуунун тогузун тургузар дээш, баа ол шыкш кожуунун амыдыралына көсү үнэ артырып каан кижилер дугайында докумен-тарин чылы бөлүктөрүнүн талаам-биле улуг ажил-дар кылдынын эгелээш.

Даа кожуун, шинаал-ла, Тыванын улуг кожуун-варымын бирээш. Оон тогузун коңчуг улуг бол-гаш солу. Даа кожуунда Тыванын калдык эки кижилер үгмээш болур. Ол кижилерин бирээш бистин кырган-чадыс Монгуш Нимачап (Шеми тергини) дугайында каш сөстү бижир боладым.

Монгуш Нимачап Хемчи-тин Даа кожуунун (ам Чөөн-Хемчик) Шимелди хемге (ам Шеми хемге) 1879 чылда төрүттүгөн. Монгуш Нимачаптын адымы Айыкы Чагырлык деп кижилер Монгушар сумузуун чагырлык чораш, бай-шылаады кижилер, Айыкы чагырлык чыгырлык чораш болган. Чыгырлык чораш оларын төлөткөн кижилер кылдыр кижилер дээр бодунун бүгү-ле күжүн салып чораш. Олардын эки улугу Соржу камбы Моол-дун Кандан хурааны доос-кан. Чадаанын Устүү ху-рээзин камбы лама ду-каалына чедир амылдаан. Оон бичелери: Нимачап, Соднам (Шыгаар чингин), Севэн (чаныс кыс кижилер), Хивил, Лопсан-Валдан.

Улуг огул Соржу Моолдун Улуг хураанына билиг чедип алаш көргө, улаштыр Нимачаптын өрөдип чорут-кан. Ол Моолдун Кандан ху-рээзин эки дооскан көргө, Даа кожуунун ноаны Хай-ды-Угар-даа чызаан черин-ге улуг бижээш деп дугаа-ла чораш бижээш деп турган. Хайды-Угар-даа чызаан черин-ге улуг бижээш деп турган. Хайды-Угар-даа чызаан черин-ге улуг бижээш деп турган. Хайды-Угар-даа чызаан черин-ге улуг бижээш деп турган.

1923 чылдын чеди айын-да ТАР-нын найсымалы Хем-Беддир хоорайга ТАР-нын I съездине чыгалдыр-ган. Таиды-Тыванын 5 кожуунарында 688 төлө-лөр ача киришкен. Съезди-ни комиссияны дарагы Идам-Сүрүң ноан ажиткан. Съезд элээн хөй айтырлар-ын чугаалашкан: хун чүру-мундү 2-ги болган 4-кү ай-тырларына илеткели Монгуш Нимачап кылган. Съездинин хун чүрумундү 2-ги айтырымына ТАР-нын I-ги съездине соңгутур-ган Тел комитеттин ажилын соксаканын дугайында илеткели Нимачап чагыр-лык кылган. «ТАР-нын I-ги съездине соңгутур-ган Тел комитетинин тарти берген кол чылдагына ТИК кижилерини элээн төлө-лөр киришкен хуралга соңгут-кан болган олар Тыванын бүгү чоңунун өргө-ажыны камгалат күш четээш» — деп, илеткели тайлалыр-

тулга Тывадан Моолче төлө-лөр чорударын сумелээш. «Төлө-лөр Моолга бараш, Урянхайны канчаар тургу-зарын моолдар-биле суме-леше эки боор, Урянхай-ны чоно моолдар-биле де-мей шажын-чудулгелер бол-гаш эвөөш санын чурт-ка-чыгы улус курне тургуза-ры коңчуг бер» деп чага-да бижээш илеткели тай-лалыр.

Моолдун Чазаане хары-чаганы чоруткан. Совет Чазаатын кылган нотази-ни үндөйлөш, Тыванын чоно чедже-да эвөөш бол-гаш, олар боттарынын курне-ни тургузар эртели дээр-ли хары чагаада айткан. Моолче төлө-лөр чорут-канын деп шиттинир хууль алашын саймт илеткели кириген.

Даштыкы херектер сай-дынын илеткели дугай-ында саналарга Совет Россия-биле эп-найыр-биле төлө-лөр белекээр-биле тө-лө-лөрүн Москвага чору-

Монгуш Нимачап Хемчи-тин Даа кожуунун (ам Чөөн-Хемчик) Шимелди хемге (ам Шеми хемге) 1879 чылда төрүттүгөн. Монгуш Нимачаптын адымы Айыкы Чагырлык деп кижилер Монгушар сумузуун чагырлык чораш, бай-шылаады кижилер, Айыкы чагырлык чыгырлык чораш болган. Чыгырлык чораш оларын төлөткөн кижилер кылдыр кижилер дээр бодунун бүгү-ле күжүн салып чораш. Олардын эки улугу Соржу камбы Моол-дун Кандан хурааны доос-кан. Чадаанын Устүү ху-рээзин камбы лама ду-каалына чедир амылдаан. Оон бичелери: Нимачап, Соднам (Шыгаар чингин), Севэн (чаныс кыс кижилер), Хивил, Лопсан-Валдан.

Улуг огул Соржу Моолдун Улуг хураанына билиг чедип алаш көргө, улаштыр Нимачаптын өрөдип чорут-кан. Ол Моолдун Кандан ху-рээзин эки дооскан көргө, Даа кожуунун ноаны Хай-ды-Угар-даа чызаан черин-ге улуг бижээш деп дугаа-ла чораш бижээш деп турган. Хайды-Угар-даа чызаан черин-ге улуг бижээш деп турган. Хайды-Угар-даа чызаан черин-ге улуг бижээш деп турган.

1914 чылда Тываны Рос-сиянын хайгааралына кир-ер дээш бүгү күжүн салган ноаннар, дүжүметтерин ба-за бирээш — Шеми Тергини болган.

1919 чылда Нимачап Ча-даанын Тактан-Камбы-биле кады Кылаттын най-сымалы Пенкинге четкен, ки-дап чаагыткы уауртукчу-лары-биле чугаалашканы кылган. «Пенкин чораш да-ка-ла чур болган чүе, арны-бажы шугу караван калган болгон» — деп, атам Чан-чид Монгуш болган даайла-рын болур Монгуш Норбу-Койбу, Монгуш Хидик-оол оларын чугаанын үргүлчү дыйнаар чорудм.

«Пенкиден келгенде Ше-миге өнгө кылдат фонарь болган ирлар-харжак эк-кедген» — деп, Шеминин бөгүндө эки улуг назылыг кожууну Монгуш Ак-Кысевич Очур чугаалаар. Ирлар-харжакты соңутурган улус чүгө Шеми сумузуунда эвөс, а кожааныла сумулар-дан бешин көп көрүп, дын-нан турган.

Эн наран айтырлар тур-тур кээрге, Буян-Валдыр-гы шыгар-шыгар дүжүмет-терин чыны келдиртип тур-ган, Шеми Тергинин кел-дирткен, «Хем-Беддир чораш чам тургузар болган-дыр» — деп чугаалаан. — Тергинин чору-дары черле чугула. Мен бо-дөдөрүм, бистин Тергини белек-селен көгүлдөгө кир-жиге — деп, Сааа сумузууну Бай-Скелан чагырлык дөт-көн, Нимачап чагырлык-ны Нам тургузар-биле чо-руткан дугайында «Буян-Валдыр» деп романында эртемден Монгуш Кенин-Лопсан бижээш. Төре хе-рээнге хамаарышкан бижек-терин Буян-Валдыр алба-биле Монгуш Нимачапка сайгаатыр чораш.

1921 чылдын октябрь 29-а Оксикт Кара-Ишкан Фаль-ский деп орус кижинин ин-ициативы-биле хурал чыл-дырган. Ол хуралга Фаль-ский, Мелведов, Соном-Байыр, Нимачап, Лопсан-Очур баш-таан 30 аягы кижилер олуруш-кан. Анаа Тываны тускай тургузары болган Угудар яманын тургузар дугайын чугаалашкан.

Угудар яманын тургускан, оон дарагына Маалды Лоп-

сан-Очурну, секретарына Монгуш Нимачапты ол ху-ралдан соңган. Ол Угудар ямы 1922 чылдын февраль-да Туранга коңчуп келген. 1922 чылдын 3 айда Туран-га хурал болган, анаа 244 кижилер киришкен. Анаа Сал-чак ноаны (Идам-Сүрүң) Соном-Валдыр, Буян-Валдыр, Чымыба киришкен-ер. (Партизан Оюн Сам-буунун сактышынында, музейнин бижимел фондузу, 65, арн 27).

Анаа Угудар яманын Тур-Хорая кылдыр чаартып тур-гускан. 43 кижилер накта ки-рип кел турар. Ол Тел-Хораянын секретарына Нимачапты соңган. Ол Тел-Хорая ол-ла чылдын июнь айда Хем-Беддирине коңчуп келген.

Монгуш Нимачап шак ий-чылдыр Таиды-Тыванын тус-кай, бот-өргөлиг болуп тур-густунарын эң баштайгы хуралдарында эгелээш, 1923 чылда чедир ТАР-нын на-мынын, улустун бүгү хурал-дарынын киржикчизи бооп келген.

1923—27 чылдарда Мон-гуш Нимачап ТАР-нын Биче Хуралынын дарагы турган. 1922 чылдан эгелен ТАР-нын төп уауртулга черинге амылдаан. 1929 чылда чедир ТАР-ны ТИК-нын контролу-на комиссиянын киржүүнүнче, ТАР Биче Хурал коңчугу-нунге соңгутур чораш.

1923—1926 чылдарда ол ТАР-нын даштыкы херектер сайды дугайы турган. Бо амылда турган, Нимачап ТАР-нын төвүзүгө бир ачы-харызы-дыг ажилды кылган. ТАР биле СССР-нин аразына эп-найыр-биле элээн чыгалдыр чугаалаан. Ол-ла айтыр талаам-биле Буян-Валдыр сөс алган: «Моон соңгаар Таиды-Тыванын уаурту амылдаан кижилерин депшидерде чоно боду амылдаан шыдар кижилерин шилип алыр бол-гаш эки болган уаурту амылдаарга чүгө иччө ка-дан дүжүметтер салыр чо-рукту соксадыр болза эки-деп саналдаан.

II съездинин хун чүруму-нү 4-кү айтырымына ТАР-нын I-ги съездине чугаалашкан. Ол айтыр талаам-биле илеткели баа Монгуш Ни-мачап кылган.

Устааты чугаалажып тур-ган, 20 хардан биче назылыг кижилерин хаара тудар, аныктар эвилелдин тургузар деп дугурушкан.

Партизан I болган II съездине Устав дугайында илеткели Монгуш Нимачап кылган. Фальский РСФСР-нин иштики херек-терин улус комиссария-дынча Тывага коңсуду бооп ажилды берген. Фальский Москва хоорайга 1957 чыл-да чедир чурттан чораш. Оон чугааа бо: «Чаа төрөни хувискаалчы намынын Дү-румун болган программа-зын тургузарына Нимачап кыргыч орус дарагалар-дын бешин алкан». «Буян-Валдыр» деп но-мунда Монгуш Кенин-Лоп-сан бижээш.

Съездинин хун чүрумуну-нү 7-ги айтырымына ТАР-нын Даштыкы херектер яманын илеткели дыйнаан. Илеткели даштыкы херек-тер сайды Монгуш Нима-чап илеткен. Болунун илет-келинге Тыванын орус ко-лониязынын куусекер коми-тели дика хөй эки керөөлөр-үн чарташ чугаалаан.

Илеткели Тыва — Моол-дун аразына байгалай элээн доктаалган. Саймт Моолдун Чааа Тыванын уауртууламын чагаа чо-руктары дыйнаткан бол-ган ол чагаада моол уаур-

дарын чугаалашкан. Чүгө Совет Россиянын дузалам-чымы-биле Тыва сайырап болур болган Моол биле Тыванын аразында бай-челдери дээр — деп, съез-дине чугаалашкан. Съезд Даштыкы херектер яманын илеткели дыйнаан. Илеткели даштыкы херек-тер кирилген дыйнаан. Илеткели даштыкы херек-тер кирилген дыйнаан. Илеткели даштыкы херек-тер кирилген дыйнаан.

Съездге Чааа кижигү-нөри Буян-Валдыр болган Идам-Сүрүң ноаннар үр үеде моол-туруп ажиллаанын чугаалаш, амылдаан хос-таалар дилээр. Съезд ол дарагаларын ажилды хө-нөөр артырган. (Парти-зан фонд I).

Монгуш Нимачаптын уаур-тур турганы Даштыкы херектер яманынын ол үеде кылган турган ажилы кон-чугу улуг. Тыванын Курне архивинде шыгып чыгар документтерден ону билип алыр болур. Архивтин мындагы чүүлдерин илеретип болур: 1. СССР-же Тыванын бир дугаар элчинин чорудар дугайына.

2. СССР-нин Ойрот авто-номуну облам-биле ажил-агый болган культура та-лаам-биле харылаанын тур-гузар дугайына.

3. Тыва биле СССР-нин аразында курне кызмат-кер комиссияны тургузар.

4. Курне кызмат-кер комиссияны чедир СССР-нин Уеник хоорайы-биле хос-тур харылаанын тургузарын дугайында айтыр-ларын Даштыкы херектер яманын кызын турган. Монгуш Нимачап Павел Мелведов-тин балыдаан.

Москвага чоруп турган, амылдаан дугайында отчетту ТАР-нын төр-түгү Улуг Хуралына Монгуш Нимачап кылган.

Монгуш Очур Ак-Кысевичтин сактышынын: — Иччан 1926 чыл тур-

кижи-биле кады шөлөөн чү-е — деп, кырган уламчы-лады.

1929 чылдын январь ай-нын 7-11 хүнеринде ТАР-ны ТИК-нын пленуму Кызыл хоорайга болуп өрткен. Пленум ТАР-нын иштинде электер-ге чоруп турган дугайында айтырларын шиттинирлер.

Москвага барып СССР-нин Чааа-биле керөо ча-мыр кылдыр Куулар Дондукту — Саймат чөвүленин дарагы, Монгуш Нимачап-тын даштыкы херектер сайды болган Далаа-Су-рунчу чорудар деп шит-

1925 чылда Москваже өөрөин 10 сургуулду даш-тыкы херектер сайды Мон-гуш Нимачап чедирген. Оларын аразына Салчак Тока баа чораш.

1925 чылдын сентябрь 28-тен октябрь айын чедир ТАР-нын II Улуг Ху-раалы Хем-Беддирине бодун өрткөн. Ийги Улуг Хурал 32 кижигүнер киржикчи-линге Биче Хуралды бады-лаан. Биче Хурал Президи-умун дарагына Шеми Тергини Монгуш Нимачап-ты соңган. Ол-ла Хуралга лакпырап ажилдаары-биле Нимачаптын даштыкы херек-тер сайдынага томуйлаан. «Бодунун ынак чагыр-лыкчымы, угаанын сумелекчи-ни болган эртемниг кижилер Нимачап аяна ажилды бээрге, Буян-Валдыр даш-тыкы херектер сайдынага М. Кенин-Лопсан бижээш.

Ол-ла болган улуг Хуралга ТАР-нын Саймат Чөвү-ленин дарагына Шеми Тергини чурттур Куулар Дондук Нимачап биле Куулар Дон-дук ТАР-нын улуг уаурту амылдаан шилип соңгуту-рнына кижилер канчаар чоргаар-ламыс боор. Ол кижилерин кылды чораш ажилды анык-өскөнге үлөтөр болур уауртул.

Куулар Дондук 1932 чыл-да 16 уауртууларын аразы-на бодулап өлтүргөн, Монгуш Нимачап Шагаан-Арыга шөлүгөгө турган, 1934 чылда суга барган.

1925 чылда Буян-Валдыр ТАР-ны ТИК-нин чингине секретарына соңгутурган. 1925 чылдын апрель 23-те ТАР-ны ТИК-нын хуралына Москваже чоруп төлө-лөр Куулар Дондукту, Монгуш Нимачапты, Далаа-Сурунчу соңган болган оларын даштыкы херектер сайды болган Павел Мелведов-тин балыдаан.

Москвага чоруп турган, амылдаан дугайында отчетту ТАР-нын төр-түгү Улуг Хуралына Монгуш Нимачап кылган.

Монгуш Очур Ак-Кысевичтин сактышынын: — Иччан 1926 чыл тур-

кижи-биле кады шөлөөн чү-е — деп, кырган уламчы-лады. 1929 чылдын январь ай-нын 7-11 хүнеринде ТАР-ны ТИК-нын пленуму Кызыл хоорайга болуп өрткен. Пленум ТАР-нын иштинде электер-ге чоруп турган дугайында айтырларын шиттинирлер.

Москвага барып СССР-нин Чааа-биле керөо ча-мыр кылдыр Куулар Дондукту — Саймат чөвүленин дарагы, Монгуш Нимачап-тын даштыкы херектер сайды болган Далаа-Су-рунчу чорудар деп шит-

1925 чылда Москваже өөрөин 10 сургуулду даш-тыкы херектер сайды Мон-гуш Нимачап чедирген. Оларын аразына Салчак Тока баа чораш.

1925 чылдын сентябрь 28-тен октябрь айын чедир ТАР-нын II Улуг Ху-раалы Хем-Беддирине бодун өрткөн. Ийги Улуг Хурал 32 кижигүнер киржикчи-линге Биче Хуралды бады-лаан. Биче Хурал Президи-умун дарагына Шеми Тергини Монгуш Нимачап-ты соңган. Ол-ла Хуралга лакпырап ажилдаары-биле Нимачаптын даштыкы херек-тер сайдынага томуйлаан. «Бодунун ынак чагыр-лыкчымы, угаанын сумелекчи-ни болган эртемниг кижилер Нимачап аяна ажилды бээрге, Буян-Валдыр даш-тыкы херектер сайдынага М. Кенин-Лопсан бижээш.

